

**REPORTS OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

ISSN 2224-5227

Volume 1, Number 305 (2016), 135 – 146

UDC 341.52

**CONTINUITY OF HERITAGE OF IMMANUIL KANT IN THE FORMATION
OF THE MODERN CIVIL SOCIETY AND THE HUMANISTIC PRINCIPLES****Z.K. Ayupova¹, D.U. Kussainov²**¹Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan²Kazakh national pedagogical university named after Abai, Almaty, Kazakhstan

zaure567@yandex.ru

Key words: philosophical heritage, civil society, moral, categorical imperative, “transcendental object”, “a thing for us”, “criticism of pure reason”, “criticism of practical reason”, continuity, philosophical anthropology.

Abstract. In formation of the civil society and the humanistic principles the special place belongs to the original examples of world philosophical culture and its special representative- Immanuel Kant. He devoted to the ethics questions philosophical work named “The critic of practical reason”. In accordance to his opinion, the ideas of the pure reason showed the last word, the area of the practical reason. This area begins further. In view of the fact of the moral beings, they will order to postulate, consider cognizable some transcendental objects, for example, our freedom and God. That is why the practical reason has superiority before the theoretical. Immanuel Kant recognizes cognizable that the past time is only imaginable. He has stressed, that our nature is sensual, laws of will addressed to us in the form of orders. The subjective are valid: maxims, strong-willed opinions of an individua, and objective are valid- obligatory instructions, imperatives.

**ИММАНУИЛ КАНТ МҰРАЛАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ
ҚҰРУ МЕН АДАМГЕРШІЛІК ПРИНЦИПТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
САБАҚТАСТЫҒЫ****Аюпова З.К.¹, Құсайынов Д.Ө.²**

zaure567@yandex.ru

Кілттік сөздер: философиялық мұра, азаматтық қоғам, мораль, бұлжытпайтын императив, «өзіндік зат», «біздік зат», «жалаң ойға сын», «практикалық ойға сын», сабақтастық, философиялық антропология.

Аңдатпа. Азаматтық қоғам қалыптастыруда және адамгершілік принциптері жүзеге асыруда әлемдік философиялық мәдениеттің қайталанбас төлтума шығармалары зор қызмет атқарады. Сондай шығармаларға Имманил Канттың философиялық мұраларын қосамыз. Имманил Кант адамгершілік мәселелерін зерттеуде белгілі қызмет атқарды. Бұл бағытта жазған негізгі еңбектерінің бірі «жалаң ойға сын». Оның ойынша жалаң ойға сын идеяларында зерде өзінің ең маңызды ойын айтқан. Одан әрі қарай практикалық зерде, одан әрі қарай ерік өз мүмкіндіктерін айқындайды. Біз адамгершілік негізде қалыптасқан жаратылыс болғандықтан, ерік бізге жаратқанды білуге жол ашады. Сол себептен де практикалық зерде теориялық зердеден маңызды болып басымдылыққа иелік етеді. Практикалық зерде тек қана өзі игере алатын құбылыстарды зерттеуге тырысады.

Мәңгілік ел ұлттық идеясын жүзеге асыру барысында еліміздегі құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды одан әрі жетілдіру қажеттіктері туындайды. Бұл бағытта әлемдік философиялық мәдениеттегі үлгілерді зерттеу және оны жан-жақты зерделеу қажеттіктері зәру мәселеге айналды. Осы бағытта қарастырғанда бізге Иммануил Канттың философиялық мұралары қолданбалы маңызға ие екендігіне көзіміз жетті. И.Кант өзінің философиясында моральдық саланы ғылыми салаға қарағанда анағұрлым жоғары қояды. Өйткені, моральдық сала - өз-өзіне жеткілікті, автономиялық ақуалда өмір сүреді. Мораль адамды дүниеде болып жатқан емес, болуға

тиіс биіктіктерге итереді. Адамның әр-түрлі сезімдерінен шығатын тілек, өзіме ғана болсын деген ойдан шығатын іс-қимыл, пайдалықты көздейтін әрекет - мұның бәрі де моральдық салада есепке алынбауы керек, өйткені оның бәрі де күйкелі күнбе-күнгі өмірлік тәжірибеден пайда болады.

Практикалық зерде априорлық жолмен өз-өзіне моральдық принциптерді ұсынады. өмірден емес, тек таза моральдық еріктен шығатын нормаларды біз басшылыққа алуымыз керек. Мұндай көзқарасты парыз этикасы деп әбден айтуға болады.

Легальдық және моральдық іс-әрекеттер. Адамды белгілі бір іс-әрекетке итеретін тәртіп ережесін И.Кант императив дейді. Оның екі түрі бар. Біріншісі - гипотетикалық императивтер. Олардың ережелері өмірде қалыптасатын нақтылы жағдайларға байланысты, ал соңғылар әр-қашанда өзгерісте. Гипотетикалық императивтер, сондықтан, адамның сыртқы, яғни гетерономдық жүріс-тұрысын ғана анықтайды, оның ішкі мотивтерін еске алмайды. Мысалы, «егер сатып алушылардан айырылып қалғың келмесе, онда сауда-саттықта олармен адал бол», «егер өзіне пайда болсын десең, онда басқаларға қызмет ет» т.с.с. Мұндай ережелерге сай жүріс-тұрыс, әрине, құпталады. Сонымен қатар, олар орындалмаған жағдайдағы жазалау мүмкіндігі де адамға өз әсерін тигізбей қоймайды. Мұндай жүріс-тұрысқа И.Кант легальды, яғни заңға қарсы емес деген ат қояды.

Императивтердің екінші түрі - ол категорикалық императивтер - оның ережелерінің түп-тамыры моральдық салаға кетеді. Оның талаптары үзілді-кесілді, қажетті түрде әрқашанда орындалуы керек. Оның талаптары өмірден алынған тәжірибеден емес, адамның трансценденттік табиғатынан шығады. Ол ешқандай «егер» деген сөзден басталатын тәртіп тәжірибесін мойындамайды. Сонымен қатар, гипотетикалық императивтер моральдық ережелерге қарағанда төмен болғанымен, соңғыларға қарсы емес. Мысалы, егер суға батып бара жатқан адамды құтқарған кісі, - сол үшін сый аламын, - деп суға түссе - онда оның іс-әрекеті легальды.

Ал ондай есеп болмай, тек қана парыздың негізінде өз өмірін ойламай, - басқа адамды судан шығарамын, өлімнен құтқарамын деген оймен суға тап берген адамның іс-әрекеті - моральды. Сонымен, легальдық пен моральдықтың шекарасы адамның ішкі сана-сезімі арқылы өтеді екен [1, 21 б.].

Енді сол И.Канттың моральдық салада жасаған категорикалық императивін талдайық. Ол былайша берілген : «әрқашанда жүріс-тұрысынның ережесі бүкіл адамзаттың талабына сай келсін» [2, 10 б.], яғни сенің орнында сол жағдайда басқа адам болса, ол да солай істер еді. Категорикалық императивтің талаптарын орындау жолында адам ешқандай пайдақорлықты іздемеуі керек. Тек басшылыққа басқа адамдар алдындағы парызымызды алуымыз қажет.

Категорикалық императивтің екінші ережесі «әрқашанда адамзатқа - ол өзің, иә болмаса басқа адам болса да - ешқашанда құрал ретінде қарама, әрқашанда оны мақсат тұт» [2, 17 б.]. Адам - бұл дүниедегі ең биік құндылық, оны басқа ешнәрсемен салыстыруға болмайды. Бұл ұлы гуманистік принцип қайсыбір діндегі адамды төмендететін қағидаларға қарсы бағытталған. Оны И.Канттың моральдық философиясының күшті жақтарына жатқызуға болады.

Ал енді И.Канттың моральдық философиясының әлсіз жақтарына келер болсақ - ол парыз бен бақытты бір-біріне қарсы қойуда. Егер мен басқа адамға жақсылықты оны сүйудің, жақсы көрудің негізінде жасасам, онда ол іс-әрекет өзінің моральдық жағын жояды. Моральдық жолда адам тек қана парызды басшылыққа алуы қажет. И.Канттың ойынша, тек қана «Парызды орындадым» деген ой ғана адамды өзін бақыттымын деген сезімге әкеледі. «Парыз, сен сәулетті, ұлы сөзің!», - деп қорытады И.Кант.

Әрине, адамдардың қарым-қатынасында, олардың ішкі ойлары мен сезімдері үлкен орын алады және адамдар оны аса бағалайды. Бірақ, нақтылы жасалған іс-әрекетті де естен шығармаған жөн. Нақтылы күнбе-күнгі өмірде біз біреуді сүйеміз, екіншіні жек көреміз, үшіншіні - сыйлаймыз т.с.с. Адамның сезім тебіренісіз ешқандай қарым-қатынас жоқ, олай болса, мораль саласынан адамның сана-сезімін алып тастау тек қана абстрактылық теорияда ғана болса керек.

Еріктік мәселесі. И.Канттың ойынша, адам ерікті түрде категорикалық императивтің талаптарын мүмкіндігінше толық орындауы керек. Зорлықтың негізінде атқарылатын моральдық императивтер жоқ. Бірақ, бұл теорияда ғана. Ал, нақтылы өмірде, құбылыстар әлемінде, адам көбінесе гипотетикалық императивтермен кездеседі. Бұл жағдай оның жан-дүниесінде үлкен қайшылықтарды тудырады.

Бұл қайшылықты шешу жолында И.Кант категорикалық императив шынайы өмірде толығынан емес, тек соның талабына шексіз жақындау арқылы шешіледі деген пікір айтады. Ал

мұндай жағдайда адам бақытқа жете ала ма?,- деген сұраққа ол былайша жауап береді: «Мораль - біз өзімізді қалайша бақытты қылуымыз керек жөніндегі ілім емес. Ол біз қалайша бақытқа сай болуымыз керектігін көрсетеді» [3, 109 б.].

Бақытты адам деп біз өмірден ләззат алғанды, иә болмаса барлық нәрсе соның еркі мен тілегі арқылы орындалғанды емес, тек қана өзінің өмірдегі парызын орындап, іс-қимылына қанағат еткенді айтамыз,- деп қорытады ұлы ойшыл.

И.Канттың ойынша, ешкім және ешқашан тек қана парыз идеясының негізінде өмір сүре алмайды. Жоғарыдағы айтқандай, тек қана трансценденттік шексіздіктің аясында ғана категорикалық императивтің толық орындалуына үміт артуға болады. Сондықтан, адамның жан-дүниесінің өлместігі болуы қажет. Міне, бұл практикалық зерденің екінші тұжырымы.

И.Канттың ойынша, тарихи, ғасырлар өткен сайын адамзаты моральдық идеалға жақындай түсуде, әсіресе, болашақ «этикалық мемлекет» орнаған кезде бұл процесс тездеуі мүмкін. Ал, бірақ, трансценденттік жағдайда идеалға жақындап жету басқаша болмақ, өйткені адам өлместік сатысына көшеді.

Жігердің еріктігі мен жан-дүниенің өлместігі үшін қажетті түрде белгілі бір онтологиялық (болмыстық) негіз керек. Ең болмағанда логикалық түрде адам Дүниеде құдіретті күштің бар екенін мойындауы керек. Олай болса, мұндай негіз деп тек Құдайды атауға болады. Құдай, сондықтан, бар және болуы қажет.

И.Канттың ойынша, Құдайға сенбеушілік адамдардың моральдық деңгейлерін күрт төмендетер еді, олар табиғаттан әлсіз және жетілмеген болып жаратылғаннан кейін күнәға батып адамдық қасиеттерінен жұрдай болуы мүмкін. Сонымен, И.Кант «Мен не нәрсеге үміттенем аламын?» - деген сұраққа – «Діни сенімге»,- деп жауап қайтарады [4, 27 б.].

Азаматтық қоғам ғылыми тұрғыдан өте аз зерттелген, ол туралы қомақты бірде ғылыми еңбек жоқ. Оның себебі ғалымдар азаматтық қоғам мен мемлекеттің мазмұны ұқсас деп түсініп келді. Расында ұқсастық бар, бірақ та айырмашылық басым. Адам қоғамының қалыптасқанына 1,5 млн. жыл өтті, ал мемлекеттің өмірге келгеніне 6 мың жыл ғана болды. Мемлекет қоғамның санқырлы көрінісінің бір ғана нысаны. Қоғам туралы ой-пікірлер көне дәуірде де болды, ал «азаматтық қоғам» толық мағынада бұл ұғым өмірге тек XVIII ғасырда келді. Басында азаматтық қоғам деп меншік, отбасы, рынок, мораль салаларындағы қатынастарды түсініп келді. Мемлекет бұл қатынастарға толық бостандық берді. Гегельдің ойынша, азаматтық қоғам - жеке меншіктің, діннің, отбасының, моральдық т.б. талаптарын іске асырудың жүйесі [5, 26 б.]. Азаматтық қоғамда әр адам өз мүддесін көздейді, басқаларды көрмейді... Басқаларсыз ол өз мүддесін іске асыра алмайды -деген Гегель. К. Маркстің пікірі - бір саяси жүйені алып мазмұнына қарасаң ол азаматтық қоғамның санқырлы көрінісінің бір нысаны болып шығады.

Канттың пікірінше, адам бір-біріне қарама-қарсы екі дүниенің: сезім арқылы қабылданатын феноменальдік және ақыл арқылы танылатын но-уменальдік дүниенің субъектісі. Феноменальдік дүниеде адам табиғи күштерге, қоғамдық ережелерге тәуелді, яғни өзін еркін сезіне алмайды. Ал ноуменальдік дүниеде адам еркін, сезімнен жоғары, рухани-адамгершіліктік идеалдар мен құндылықтар үстем интеллигентті дүниенің мүшесі. Яғни, адам екі қайшылықтың табиғат пен еркіндіктің арасында таңдау жасауға мәжбүр. Кант осы екі дүниенің ара байланысын, бір-біріне әсерін мойындай отырып, ноуменальдік бастауды жоғары қояды. Оның тұжырымдауынша, адам ақыл-ойының көмегімен адамгершіліктік ережелерін жасақтауға қабілетті. Бұл ережелерді Кант екі түрге бөледі: шартты және міндетті түрде орындалуға тиіс, бұлжымайтын ережелер.

Шартты ережелерді орындау-орындау адамның өз еркінде. Мысалы, әрбір адам денсаулығын күткені дұрыс деп шартты түрде ұсынылады, саулығыңыз туралы бас қатырғыңыз келмесе, ол сіздің жеке мәселеніз. Ал адамгершіліктік талаптарды, Канттың пікірінше, әрбір адам орындауға міндетті. Оларды Кант адамгершілік заңы, бұлжымайтын императив ретінде қарастырады. Адамгершілік заңы адамның абсолюттік еркіндігін реттеуші. Кант: «Сен еркін де ақылды болуға тиістісің» деп жария еткенімен, абсолюттік еркіндік түбінде жақсылыққа апармайтынын түсінді, сондықтан да бұлжымайтын императивті енгізді. Шектеусіз, абсолюттік еркіндіктің іс жүзінде аморальдылыққа ұшырататынының дәлелін тарихтан да, қазіргі өмірден де көруге болады. Гегельдің өзі абсолюттік еркіндікті құбыжық нәрсемен теңеуі тегін емес. Бұлжымайтын императив (Кант философиясының бұл ұғымы қазақ тіліндегі философиялық әдебиетте «категориалды императив»,

«эдептілік императиві» деп аударылып, аталып жүр. Менің ойымша, Канттың императивтерінің мазмұнын дұрыс жеткізу үшін «бұлжымайтын императив» ұғымын қолданғанымыз жөн) парыз ұғымына негізделген.

Кант парызды аса жоғары бағалайды. Оның пікірінше, парыз рацио-налды ойлай алатын тіршілік етушілердің бәріне тән табиғи қасиет. Кант үшін парыз категориясы антропологиялық мәселелерді шешуге кілт болды деуге болады, себебі адам өзі мен адамзат алдындағы парызын орындау жолында өзінің рухани-адамгершіліктік мүмкіндіктерін жүзеге асырады, өз тағдырын өзі жасай алатындығын, табиғи инстинктерді жеңіп, адамдық бастауын сақтап қалу қабілетін дәлелдейді. Яғни парыз категориясы адамды экзистенциалдық тандау жасауға мәжбүр етеді. Бұл тандауды Кант адамның пайдасына шешеді: «Адамның өзінің алдындағы парызы – өзін адамгершілікті тіршілік етушінің жетістіктерінен айыруға тиым салуда, яғни өзін ішкі еркіндіктен айыруға, затқа айналдыруға тиым салуда» [6]. Кант осылайша дүниедегі заттардың бәрі де салыстырмалы құндылыққа ие еркіндігін, бірақ парасатты және еркін жігер ең басты құндылық болып есептелетінін айтады. Ақыл-ой, парасат адамға биік мақсаттарға жету үшін берілгенін, сондықтан оны жануарлық инстинктен төмен қоюға болмайтынын Кант ерекше ескертеді, адамның ең бірінші, өзінің алдындағы парызы өмірінің мәнін құрайтын мақсаты – өзін ақыл-ойға жүгіне отырып, жан-жақты жетілдіру деп анықтайды.

Сонымен бірге, ол адам өмірінің мәні тек өзінің алдындағы ғана емес, басқа адамдардың, жалпы қоғам алдындағы парызын орындау деп түсінеді. Бұлжымайтын императивтің бірінші қағидасы: «Өзіндегі де, басқалардағы да ақылды және еркін жігерді мақсатқа жету құралы емес, сол мақсаттың өзі деп таны» [73]. Бұл қағидадан ұлы гуманист Канттың адам мен қоғам туралы демократиялық ойларын көреміз. Тұлға белгілі бір құқықтарға, еркіндікке ие, қоғамның саналы мүшесі, өз өмірінің, өз тағдырының қожайыны, оған ешкім де, ешқандай қоғамдық-саяси ұйымдар да өз көзқарасын таңа алмайды. Канттың ойынша, осындай саналы тұлғалардан кемелденген республика құрылады, мұндай қоғамда бір тұлға басқа тұлғалар үшін құрал емес, мақсат.

Демократиялық даму жолына түскен біздің қоғам үшін осы қағида, әрине, аса маңызды.

Канттың осы қағидасы жеке адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеуге де пайдасын тигізеді. Қазіргі заманда достық, жолдастық ұғымдарының құны түсіп отырғаны жасырын емес. Осы асыл қасиеттерді уақытша, белгілі бір мақсатқа жету жолында қолданатын адамдардың саны соңғы уақытта көбейіп отыр. Бұл құбылыс еткінші деп ойлаймыз, себебі мұндай қарым-қатынас алдамшы ғана. Заман қанша қатігез болса да адам өзінің басты қасиетін – адамшылығын ұмытпауы керек. Нағыз достық, сыйластық пайдаға негізделмеген, шынайы, кіршіксіз болуы тиіс, ал уақыт ша сезімге сүйенген адам өзін де, басқаны да төмендетеді. Әрбір адам түбінде ең қатал сот – өзінің ар-ұятының алдында жауап беретінін ұмытпағаны жөн, Ал Канттың қағидасын ұстанып, басқа адамдармен мейлінше кіршіксіз қарым-қатынас орнатуға тырысқан адамның ары таза.

Келесі қағидаларында Кант адамға деген талабын күшейте түседі: «Сенің ісің, тәртібің жалпы заң болсын», «Сенің жігеріңді билеуші ереже дүниежүзілік заңдылық негізіне айналатындай болып қызмет ет» [7, 25 б.]. Яғни, басқаларға үлгі болатындай өмір сүру – әрбір адамның парызы, бұл тұжырым адам өмірінің өлшемі деуге де болады. Аталған талап адамнан көп еңбекті, мықты жігерді, ақыл-ойдың орасан жұмысын қажет етеді, бірақ адамның рухани, адамгершілік, тіпті кәсіби жағынан жетілуіне зор пайдасын тигізетіні күмәнсіз.

Осы қағиданың бір ғана отбасы көлеміндегі әсерін алып қарайықшы. Әрбір ата-ана парыздарын дұрыс түсініп, өздеріне қатаң талап қоя білсе, кейінгі ұрпаққа қандай ізгі үлгі болар еді. Ал осы істі қоғам көлемінде алып қарастырсақ, бұл өте қиын, күрделі нәрсе. Адамдардың көпшілігі парыз ауырлығынан саналы түрде қашып, тыныш қана өмір сүруді таңдауы мүмкін. Бірақ адам атына лайық, мәнді өмір сүремін деген адам парызын орындау міндетін өмірінің басты анықтаушы күші ретінде түсінуі тиіс деп ойлаймыз.

Парыздың осыншама императивтік күшінің негізі неде? Моральдық міндеттердің негізін Кант «адам табиғаты мен адам өмір сүріп отырған дүниенің жағдайларынан емес, а'ргіогі таза ақыл ұғымдарынан іздеу қажет», -деп түсіндіреді. Ол адамның адамгершілікті өмір кешуі қажеттігін оның ақылы, парасаты талап етеді, сондықтан адам ақылының бұйрығын міндетті түрде орындауы керектігін ескертеді.

Сонымен, Кант адам өмірінің мәні еркін ақылға негізделген парызды түсіне білу, оны

міндетті түрде орындауға тырысу деп шешеді. Өз зама-нын да, кейіннен де Канттың осы түсінігі көп сынға ұшырағаны белгілі.

Мысалы, орыс ойшылы П.Кропоткин: «Кант табиғаттан адамгершіліктің табиғи негізін таба алмады, сондықтан да адамгершілік парызың құдайы негізіне сілтейді. Ол аз болса, Канттың адамгершілік заң санасы рацио-нальді ойлаушы мақұлықтармен бірге адамға да тән деген жиі қайталаулары Шопенгауэр айтқан періштелер дүниесін елестетеді», -десе, келесі бір орыс философы Н.Бердяев Кантты қоғамды жеке адамнан жоғары қарастырады деп санайды [8]. Оның пікірінше, міндетті түрде орындауға тиісті парыз адамның еркіндігін шектейді, адамды қоғамға, қоғамдық пікірге тәуелді етеді. Ал кеңестік философия Кантты негізінен скептикалық тұрғыдан ғана қабылдап, оған «идеалист» айдарын таққаны белгілі.

Біздің ойымызша, кейбір кемшіліктеріне қарамастан, жалпы Кант философиясының, оның ішінде этикалық парыз ілімінің қазіргі заманда ма-нызы зор. Соңғы, әсіресе елімізге кептеген өзгерістер әкелген 90-шы жылдардың басынан бергі уақытта Кант философиясына деген бұрыннан да күшті қызығушылықтың ұлғая түсуі кездейсоқтық емес. Жоғарыда айтылғандай, Кант ілімі қазір моральдық ригоризм тапшылығын сезініп отырған әрбір адамға, жалпы адамзатқа қажет болып отыр. Әрине, Канттың парыз принципінің абстрактылығын, белгісіздеу жалпылығын жоққа шығаруға болмайды. Жеке адамға оның бүкіл адамзат алдындағы парызы тіпті түсініксіз болуы мүмкін. Бірақ адам әлем азаматы ғана емес, белгілі бір елдің ұлттың өкілі, ұжым, отбасы мүшесі емес пе? Адамзат алдындағы парыз белгілі бір топтар, қоғамдастықтар алдындағы міндеттерді белгілейді, оларды орындау адамнан ақылға негізделген үлкен күш-жігерді, рухани еңбекті, адамгершілікті өсуді талап етеді. Парыз принципі адамды өз ақылына, рухани мүмкіндіктеріне сенуге, өз бойындағы жабайы, табиғи инстинктерді жеңіп, парасатты жоғары қоя білуге, ар-ұждан парызын түсінуге, бір сөзбен айтсақ, адам болуға үйретеді.

Кант осы принцип арқылы адамды отбасы, коллектив, мемлекет қана емес, әлем шеңберінде тіл табыса білуге шақырады. Қазіргі таңда адамзат алдында екі жол түр: халықаралық келісім арқылы мәңгілік бейбітшілікке қол жеткізу және қанды соғыс нәтижесінде жер бетінен мүлдем құрып кету. Адамзат Канттың парыз принципіне сүйеніп, алдыңғы жолды таңдауы тиіс [9]. Кант парыз идеясының және адам парасатының салтанатына сенеді, тіпті басқа қасиеттердің бәрі бірігіп ақыл-ойдан туындайтын құдыретті адамгершілік заңына төтеп бере алмайтындығына шүбә келтірмейді.

Ақыл-ойдың дамуына айқындаушы әсер ететін ғылым ретінде Кант философияны атайды. Оның ойынша, адамның ауырып, жазылатыны секілді процесті ақыл да кешеді. Осы жерде оған көмектесетін дәрі - философия. Дәріні қолдана білетін фармацевтер мен дәрігерлер қажет екендігі сияқты, философияны да нағыз мамандар үйретуі керектігін Кант ерекше ескертеді. Бұл ескерту қазіргі философтарға да ой салуы тиіс деп ойлаймыз. Соңғы уақытта философия ғылымына деген сұраныс күшей бұл құбылыс жастар арасында ғана емес, қоғамымыздың барлық топтрында байқалып отыр. Ол түсінікті де. Кеңестік дәуірде идеологияны қызметшісі болып қана келген, даму қарқыны жағынан әлемдік филос фиядан едәуір артта қалған философия ғылымының өркендеуіне қазі кең жол ашылды. Ең бастысы, философия езінің зерттеу объектісі – ада проблемасына қайта оралып отыр [10, 12 б.].

Шым-шытырық қайшылықтарға толы қазіргі заманда өмір сүріп отыр ған адам өзін мазалаған сұрақтардың жауабын философия ғылымынан оның тарихынан іздеуде. Осы ретте жеке адамға көмекке келетін мамандардың Кант айтқандай «шарлатандар» емес, мықты философиялық білімге ие, өз ісіне берілген мамандар болуы аса маңызды екені түсінікті.

Өз жұмысын адамның ақыл-ойының «жеңімпаз» мүмкіндіктерін зерт-теуден бастайтын, беталды ақылсындан аулақ, еркіндіктен туындайтын бұлжымас императивті өзту ретінде ұстайтын сыни философияны Кант адамзаттың түпкілікті мақсатына жеткізуші ғылым ретінде қарастырады және осындай философияны принципке айналдыруды өзінің де, басқа философтардың да парызы, міндеті деп түсінеді, сонда ғана даналық адам жігерінің ішкі принципіне айналатынына сенеді.

Кант адам философиясын теория жүзінде сипаттаушы, насихаттаушы болып қана қойған жоқ, өзі осы принциптерді іс жүзінде мүлтіксіз орын-даушы болды. Осы ретте оны Сократпен салыстырған дұрыс. Философиясы қаншалықты адамгершілікке толы болса, Канттың өзі де

соншалықты кіршіксіз, қиянатсыз өмір сүрді. Қарсыластары парыз идеясын абстрактылық идея деп санағанмен, оның бұл философиясының оның замандастарына, өзінен кейінгі философиялық ағымдарға әсері мықты болды.

Азаматтық қоғамның құрылымы - Қоғамды өзінің табиғи мүдде-мақсаттарына сәйкес құрушы, реттеп-басқарушы - адам. Адам - қоғам құрылымының негізгі элементі - дінгегі. Адамдардың бірлестіктері, ұйымдары, одақтары, еңбек ұжымдары, саяси партиялары, мемлекет, олардың ара қатынастары - азаматтық қоғамның элементтері [11].

Біз өткен ғасырдағы ірі ғалымдардың пікірін әдейі келтіріп отырған себебіміз азаматтық қоғам мәселесі сол кездегі өмірдің объективтік даму процесінің алдына қойған талабы дегіміз келеді. Сол себепті Гегель мен Маркс тағы басқа ғалымдар азаматтық қоғамды біраз зерттеп құнды теориялық ғылыми мұра қалдырып кетті. Енді осы құнды ғылыми мұраға сүйене отырып қазіргі заманның талабына сәйкес азаматтық қоғамды ғылыми тұрғыдан зерттеуді жалғастыру керек. Біздің пікіріміз - азаматтық қоғамның мазмұнының санқырлы көрінісі төмендегідей болуға тиіс:

- экономикалық бостандық, әр түрлі меншік, нарықты қатынас;
- адамдардың табиғи бостандығы мен құқықтарын қалыптастырып, қорғау;
- заңды, демократиялық билік;
- ақпаратқа бостандық беру;
- заңның, соттың алдында адамдардың теңдігі болу;
- таптық, ұлттық бірлік, достық, келісім болу;
- адамдардың әлеуметтік жағдайын, денсаулығын, мәдени, рухани білімін, санасын көтеру, жақсарту.

Қазіргі Қазақстанның азаматтық қоғамын бес жүйеге бөлуге болады: әлеуметтік, саяси, экономикалық, рухани-мәдени және ақпараттық жүйелер:

Әлеуметтік жүйе - объективтік тұрғыдан қалыптасқан адамдардың бірлестіктері, ұйымдары, одақтары т.б., олардың өзара байланысы бұл жүйеге азаматтық қоғамның ең негізгі ұйымдастырушы жүйе, өзі үш топқа бөлінеді: бірінші тобы - қоғамның үзіліссіз өмір сүру негізін жасаушы, дамытушы топ: отбасы, бала тәрбиелеу, табиғи өмірді жалғастыру; екінші тобы - адамдардың өзара, бір-бірімен байланысы, қатынасы; үшінші тобы - қоғамдық ұйымдардың, таптардың, топтардың, ұлттардың ара қатынастары.

Экономикалық жүйе - қоғамдағы меншіктің түрлері, өндіруші күш пен өндірістік қатынастар, материалдық кірісті әділ бөлуді қалыптастыру. Бұл жүйенің құрылым элементтері: жеке, муниципалдық, акционерлік, кооперативтік, мемлекеттік, фермерлік меншіктер мен шаруашылықтар және қоғамдық кірісті, байлықты әділ бөлу.

Саяси жүйе - мемлекет, саяси партиялар, қоғамдық ұйымдар, бірлестіктер және жеке адамдар, депутаттар, т.б., олардың ара қатынастары. Оның ішінде ең күрделісі мемлекеттік билікті іске асырудағы қатынастар. Қатынастардың даму процесінде субъектілерге бостандық берілуге тиіс. Күштеу тек заңдылықты, тәртіпті бұзса ғана қолдануы қажет.

Рухани-мәдени жүйесі - осы бағыттағы мемлекеттік, қоғамдық органдар мен ұйымдар, олардың ара қатынастары. Бұл жүйенің негізгі бағыттары: білім, ғылым, мәдениет, рухани сана-сезім, дін, адамдардың денсаулығы.

Ақпараттық жүйе - осы ақпараттық бағыттағы барлық ұйымдар, бірлестіктер, мемлекеттік органдар, саяси партиялар, олардың жұмыстары мен ара қатынастары. Бұл бағытта іс-әрекеттерге толық бостандық берілуі қажет.

Осы көрсетілген азаматтық қоғамның жүйелерінің жақсы, сапалы дамуына зор маңызды үлес қосатын мемлекет пен құқық, қоғамдық ұйымдар мен партиялар және қоғамдағы демократияның жоғарғы дәрежеде болуы.

Азаматтық қоғамның белгі - нысандары:

- адамдардың экономикалық, әлеуметтік, саяси бостандығы мен құқықтарының қамтамасыз етілуі;
- қоғамда бостандықтың, жариялылықтың болуы, ақпараттың жұмысына азаматтардың қатысуы, ішкі-сыртқы байланыстарға қатысуға, жүріп-тұруға толық құқықтарының болуы;
- азаматтардың қоғамдық ұйымдар, бірлестіктер құрып, өз мүдде-мақсаттарын орындауға, іске асыруға және шет елдердің сондай ұйымдарымен байланыс жасауға құқықтарының болуы;

- жергілікті өзін-өзі басқаруға толық бостандық болуы, оның жұмысына мемлекеттің араласпауы, қажет болса тиісті көмегін көрсетуі; жергілікті өзін-өзі басқаратын мекеме жергілікті мемлекеттік органмен тығыз байланыста жұмыс жасауы;

- азаматтық қоғам - толық бостандық, демократия қалыптасқан қоғам болуы қажет, ол болашақ құқықтық мемлекеттің талаптарын іске асырып, сол мемлекеттің объективтік тұрғыдан негізі болуға тиісті.

Сонымен азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет екеуі қатар дамып, өрескел қайшылықтарды бірлесіп реттеп, қоғамның бейбітшілік, прогрестік жолмен дамуына толық мүмкіншілік жасаулары қажет. Қазақстан Республикасының Конституциясында бұл мәселенің негізгі бағыттары көрсетілген. Оның бірінші бабында азаматтық қоғамның және құқықтық мемлекеттің ең негізгі қағидалары былай деп жарияланған: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады; оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары».

Адам қоғамы қалай қалыптасты, оның себептері қандай - бұл туралы бір қорытынды пікір жоқ. Бірақ бұл түсінікті ең бірінші ғылымға енгізген Адам Смит, Давид Рикардо, оған саяси сипаттама берген Гегель. Дүниежүзілік ғылыми, саяси қайраткерлердің, ойшылдардың айтуынша - қоғам саналы адамдардың ерікті түрде бірігіп өмір сүруі. Бұл бірігудің негізгі себебі адамдардың бір мүдделігі, бір тілектестігі. Мұнсыз бірігу мүмкін емес. Мүдде екі түрлі болады: жеке адамның мүддесі және қоғамның мүддесі. Қоғам осы екі мүдде - мақсатты біріктіріп, дамытып отырады. Осы объективтік даму процесінде адамдардың өзара ынтымақтастығы қалыптасты. Сол арқылы жеке адамның қолынан келмейтін, әлі жетпейтін істерді атқаруға мүмкіншілік туды. К. Маркс қысқаша: «Қоғам - адамдардың өзара еңбек жасауының одағы», - дейді.

Қоғамдық мүдде - мақсат, қоғамдық тілек уақытша емес, түпкілікті, нақты, объективтік мағынада қалыптасуы керек. Сонда ғана қоғамның жақсы дамуға, нығаюға мүмкіншілігі болады. Себебі қоғам - саналы адамдардың ерікті түрде қалыптасқан одағы. Егер бұл одақ, бұл бірлік еріксіз, озбырлық түрде ұйымдастырылса, ондай қоғам нәтижесіз тез тарқап кетер еді. Адам - қоғамның бірінші клеткасы. Қоғам - адамдардың күрделі әлеуметтік бірлестігі. Бұл бірлестік, бұл қоғам дұрыс, жақсы даму үшін оның ішіндегі қарым-қатынастарды реттеп, басқару керек болды. Оны қоғамның объективтік даму процесінің заңдарына сүйене отырып адамдар өздері әлеуметтік нормалар арқылы реттеп, басқарып отырады. Сондықтан мемлекет пен құқық пайда болды. «Адамдар өз тарихын өздері жасайды, - деп жазды Маркс, - бірақ олар оны өз қалауынша жасай алмайды, қолындағы барды, бұрынғыдан қалған мұраны қолдануға мәжбүр болады».

Қоғамның тарихи объективтік қалыптасқан негізгі белгілері:

- саналы адамдардың ерікті түрде бірлесіп одақ құруы;
- қоғамдық түпкілікті, нақты, объективтік мүдде мақсаттың қалыптасуы;
- адамдардың өзара ынтымақтастығының, бірлігінің қалыптасуы;
- қоғамдық мүдде - мақсат, тілек арқылы қарым-қатынастарды реттеп - басқару;
- қоғамды басқаратын, қоғамдық тәртіпті қорғайтын аппараттың, мемлекеттік биліктің өмірге келуі.

Қоғам - саналы адамдардың бір мүддені, бір мақсатты орындау үшін саналы түрде өзара бірігуі. Мұнда міндетті түрде екі шартты элемент бар: мүдде - мақсаттың қалыптасуы және саналы адамдардың саналы түрде бірігуі.

Адамның объективтік тарихи даму процесіне және күнделікті қарым-қатынасында қоғамның бірнеше түрлері болады: өндірістік қоғам, шаруашылық қоғам, әлеуметтік қоғам, азаматтық қоғам т.б. Осылардың ішіндегі ең күрделісі, ең түпкіліктісі - адаммен бірге дамып келе жатқан азаматтық қоғам. Қоғамның басқа түрлері тез құрылып, тез тарап жатады. Олардың өмірі, іс-әрекетінің шеңбері, кеңістігі көп өлкеге жайылмайды, уақыты көпке созылмайды.

Қоғам - мемлекеттік құрылымнан тыс қалыптасатын әлеуметтік-экономикалық және мәдени-рухани қоғамдық қатынастардың жиынтығы. Оған қатынасушылардың табиғи және азаматтық құқықтарын, бостандығы мен міндетін автономиялық даму жолы қамтамасыз етеді. Азаматтық қоғамда үзіліс болмайды, уақыты шектелмейді, өлкеге - аймаққа бөлінбейді, мемлекеттің барлық жерін, барлық халқын біріктіреді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында елімізде қоғамды қалыптастырып,

демократиялық, зайырлы, құқықтық, әлеуметтік мемлекет құру бағыттары көрсетілген. Бұл бағыт мемлекетіміздің ең күрделі, ең жауапты мүдде-мақсаты.

Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілерінің қатарына заң жоғарылығы қағидасы жатады. Аталған қағида сәйкес қандай да болмасын мемлекеттік орган, лауазымды тұлға, ұжым, мемлекеттік немесе босатылмайды. Заң жоғарылығы туралы айтылғанда, ол кеңейтілген мағынада емес, тікелей мағынасында қолданылады. Қазіргі кезеңде практика куәлік етіп отырғандай, кейбір мемлекеттерде формалды түрде негізгі акт ретінде заңдар танылғанымен де, практикада ол нормативті актілер жүйесінде лайықты орнынан айырылып, ролін жоғалтып алатын кезеңдері де кездеседі. Заңға бағынышты акт өз өкілеттілігінің шегінен асып кетіп, заңмен реттелуге тиісті қатынастарды да реттеуге тырысатыны бүгінгі күннің шындығы. Құқықтық мемлекеттің қалыптасуы қандай да болмасын елде заңның формалды үстемдігін, оның қоғамдық қатынастарға тікелей әсер ету аймағының кеңеюін бекітуді қажет етеді. Әрине заңға бағынышты нормативті актілердің көмегісіз қоғамдық қатынастарды жан-жақты реттеу мүмкін емес, дегенмен де ондағы ережелер заң көлемінен аспауға және оның мазмұнын, мәнін өзгертуге тиісті.

Құқықтық мемлекеттің өзіне тән қасиеттері бар. Құқықтық мемлекетте қоғамдық өмірдің барлық салалары құқыққа негізделіп, заңның үстемдігі орнайды. Заң демократиялық талаптарға, теңдік пен әділеттілікке сай жасалуы қажет [11].

Заңның қағидалары адамның бостандығын шектеп, оны мемлекет алдында теңсіз жағдайда қоятын болса - бұл құқықтық мемлекет идеясына үлеспес еді. Кез келген заң бүкіл халықтың еркін білдіріп, оның ой-пікіріне сәйкес жасалған жағдайда ғана ол заң халықтың нағыз билігін іске асыратын құқықтық құжат болып табылады. Құқықтық мемлекетте Президент те, үкімет те, басқа да мемлекет органдары заңды өзгертіп, бұза алмайды. Тек қана заң шығаратын орган белгіленген тәртіп бойынша заңды өзгертуге құқылы.

Қоғам өмірінде заңның үстем болып, құқықтық мемлекеттің маңызды қасиетіне айналуы заңның күдіретті күші бар деген сенім туғызбауы керек. Заңды бұзған үшін қатты жаза қолданылса, ол ең қиын мәселені шешуге әсер етеді деген теріс пікір жұртшылық санасында кең тараған. Заңның атқаратын рөлі - оның орындалуына байланысты.

Сондықтан құқықтық мемлекетті сипаттайтын жағдайдың бірі - мемлекеттің, оның органдарының, қоғамдық бірлестіктердің, лауазымды адамдардың, азаматтардың әрекеттері арқылы жүзеге асырылуы қажет. Мемлекеттің өзі заңды қабылдай отырып, оның органдары өздеріне заң бойынша жүктейтін міндеттемені мүлтіксіз орындаса ғана халық оларға сенім білдіреді. Егер мемлекет органдары, лауазымды адамдар өздерінің міндеттеріне немқұрайлы қараса, заңсыз әрекеттері үшін жауапқа тартылмаса, азаматтардың алдында мемлекет органдарының беделі түседі. Мемлекет органдарының, лауазымды адамдардың заңға сәйкес қызмет істеуін қамтамасыз ету үшін кепілдіктер белгіленген.

Мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің, лауазымды және басқа адамдардың азаматтардың құқығына нұқсан келтіретін немесе оны шектейтін кез келген шешімдері мен іс-әрекеттері жөнінде сотқа шағым жасалуы мүмкін. Шағым берген адамға немесе онда мүддесі қорғалған адамға зиян келетіндей етіп шағымның өңін айналдыруға болмайды [12].

Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілерінің бірі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының толық кепілдендірілуі және ажырамастығы, сондай-ақ азамат пен мемлекеттің өзара жауапкершілігі қағидасын бекіту және үнемі қолдап отыру болып табылады. Практикада шынайы тең серіктестік жоқ екендігі белгілі. «Мемлекет пен азамат» арақатынасында көптеген жағдайларда біріншісінің үстемдігі орын алады. Көптеген мемлекеттердің негізгі заңдарының өзінде басым түрде азаматтардың мемлекет алдындағы жауапкершіліктері мен міндеттері бекітіледі де, мемлекеттің жеке тұлға алдындағы міндеттері ескерілмей қалады. Құқықтық мемлекеттің негізгі қағидасы ретінде аталмыш қағиданы танудың өзі қазіргі мемлекеттерде орын беріліп отырған осындай жағымсыз әрекеттердің алдын алу болып табылады.

Келесі бір негізгі қағида - мемлекеттік билікті тәуелсіз тармақтарға бөлісу болып табылады. Билікті бөлісу тұжырымдамасының негізін салушылар ретінде Джон Локк, Шарль Луи Монтескье танылады. Мемлекет механизмін қалыптастыру туралы идеялар билікті бір қолға шоғырландыруды жақтамайды. Мемлекеттің дұрыс қызмет ету процесін қамтамасыз ету үшін, онда бір-бірінен дербес, тәуелсіз билік тармақтары болуы қажет. Олардың қатарына заң шығару

билігі, атқару билігі және тәуелсіз сот билігі жатады. Заң шығару билігі парламентке берілген, атқару билігі үкіметке, сот билігі соттарға беріледі.

Теорияның негізгі мәні бойынша билікті бас пайдасына қолданбау үшін және өзгелерге қарсы пайдалануға мүмкіндік бермеу, үшін оны бір адамның немесе бір топтың қолына шоғырландыруға жол беруге болмайды. Мемлекеттегі билік тармақтары өзіндік құзыретке ие, сондықтан өзгелерінің ісіне жөнсіз араласпауға тиісті.

Билікті бөлісу қағидасының бір нысанына сәйкес олардың арасына өзара тежеу және қарсы салмақ көрсету жүйесі, яғни мемлекеттік биліктің әр тармағы әр тармағы өзара бақылаудың және бір-бірін шектеудің көптеген мүмкіндіктеріне ие болады. Бұндай мемлекеттік биліктік механизм АҚШ-қа тән. Екінші нысанға сәйкес, мемлекеттік биліктің бір тармағының басымдылығы танылады. Мысалы, заң шығару билігінің басымдылығы (Ұлыбритания).

Биліктердің теңдігі халық егеменділігіне негізделеді. Оған сәйкес, заң шығару билігі заңдар қабылдауға, атқару билігі олардың орындалуын ұйымдастыруға, ал сот билігі заң шығарушы органмен қабылданған заңдарды негізге ала отырып, құқық туралы дауларды шешуге тиісті [13, 32 б.].

Құқықтық мемлекеттің өзге де қағидалары: заңдылық қағидасы, мемлекеттік биліктің шектеулілігі, адам құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы, саяси, идеологиялық және экономикалық плюрализмнің болуы танылған.

Құқықтық мемлекет қалыптастырудың маңызды алғы шарттарының бірі азаматтық қоғам институттарының болуы. Азаматтық қоғам құрылымына әуелі жеке тұлға, сондай-ақ отбасы, құқық, корпорациялар, дін, мәдениет, білім беру және басқалар кіреді. Қоғам өте күрделі, өзін-өзі басқарушы ағза. Корпорациялар, жеке тұлғалар өздерінің экономикалық, саяси, рухани мүдделерін көздейді. Нәтижесінде қоғамда әртүрлі әлеуметтік қатынастар пайда болады. Олардың барлығын игеру тек қана мемлекеттің қолынан келе бермейді.

Құқықтық мемлекет аса қуатты экономикалық базисті, өмір сүрудің жоғарғы деңгейін және қоғамның әлеуметтік құрылымында «орта» таптардың басым болуын қажет етеді, көп салала нарықтық экономикаға сүйенеді.

Дамыған азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекет жалпы адамзаттық құндылықтар мен мүдделердің басымдылығын таныған, әлеуметтік әділеттілікке бағытталған жерлерде қалыптасады.

Құқықтық мемлекеттік құру жолы ұзақ та ауыр жол, оның жан-жақты ойластырылған стратегиясы мен тактикасы болуы қажет. Өзге мемлекеттердің тәжірибесіне назар аударып отырып, өзіндік дәстүрлер мен шындыққа сүйене отырып жететін жоғарғы мақсат. Құқықтық мемлекетке құқықтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік реформаларды қатар жүргізе отырып жетуге болады.

Құқықтық мемлекеттің ерекше белгісі - азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының, заңды мүдделерінің мызғымастығы және қамтамасыз етілуі. Заң арқылы адамның бостандығын жүзеге асыру - мемлекеттің маңызды міндеті және қызметі. Азаматтарға кең бостандықтар мен құқықтарды қамтамасыз етумен қатар мемлекет конституциялық принциптерге сәйкес азаматтардың құқықтардың шектелуі мүмкін. Бірақ, мұндай шектеуге тек басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, конституциялық құрылысты қорғау мақсатында рұқсат етіледі. Демек, азаматтар сан алуан құқықтар мен бостандықтарға ие бола отырып, өздерінің міндеттерін бұлжытпай орындаулары қажет. Заңның талабын орындау үшін керекті алғышарт - заңды білу. Конституция азаматтардың заңмен танысуына кепілдік береді. Белгіленген тәртіппен жарияланбаған заңдар және басқа да қалыпты құжаттар қолданылмауға тиіс [14, 105 б.].

Конституцияның осы қағидасына сәйкес заңдар, жарлықтар қаулылар баспа бетінде жарияланып отырады. Сондықтан, азаматтардың өздеріне керекті құқықтық құжаттарды баспа бетінен оқуға мүмкіндіктері бар.

Құқықтық идеологияда құқықтық мемлекет болу үшін не қажет деген екі позиция байқалып тұрады. Ең бірінші «заңның қоғамдағы орны». Мазмұнына қарай заң дамыған немесе қалып қойған, логикалық немесе логикалық емес, әділетті әділетсіз болып келеді. Демократиялық құқықтық мемлекетте заң құқыққа сай болу керек. Заңның қоғамда жоғары дәрежеде болу экономикаға, социалдық және экономикалық, саяси жағдайларға байланысты.

Кейбіреулер «құқықтық билік» пен заңдық билік құруы бір-бірімен сайма-сай келіп, бірін-бірі

толықтырып отыруы керек деп, бірақ әлі ешкім тәжірибеде құқық пен заңның бір болып келген қоғамын орната алған жоқ. Аксиома бойынша, заң қоғамдық қатынас жүйесі негізінде жұмыс жасайды, одан сырт немесе жоғары емес. Оның жұмысы - осы қатынастарда еркін көрініп, өзгеріп өсіп отыру [15].

Келесі бір авторлардың пікірлері бойынша заң үкімет пен басқарушы органдардың субъектісіне айналуы керек. Бірақ әуелден белгілі қоғамды адам емес, заң басқарады. Заңның негізіне сүйеніп адам қызмет етеді. Осыдан қазіргі кездегі қолданылатын «заң барлығынан да жоғары», «заң қатаң, бірақ бұл заң», «әлем қаза болса да, юстиция жасасын» және тағы да басқа көптеген қағидаларды халық ұстануда.

«Орта» түсініктегі ойлаушылар құқықты құқықтық заң, мәтін, нормативтік актпен бірдей деп ойлайды. Ал «жоғары» түсініктегі ойлаушылар құқыққа нормалармен бірге, құқықтық қатынастарды, құқықтық білім мен субъектілік құқықты да енгізеді.

Құқықтық мемлекеттілік азаматтық қоғаммен табиғи байланысқан, ол онсыз қалыптасып, қызмет өтіп өркендей алмайды. Азаматтық қоғам - құқықтық мемлекеттің маңызды компоненттері пайда болып, бекіп өзінің тіршілікке қабілеттілігі мен өміршеңдігін көрсететін, жетілдіретін және олар үшін өзіндік бір «тіршілік ету ортасы» болып табылатын, оларға қажетті жағдайлар мен алғы шарттар жасайтын айқын әлеуметтік-экономикалық қондырма. Құқықтық мемлекет құрудағы табыстар, бұл процестің өрісі мен қарқыны оның оң және теріс нәтижелерінің ара қатынасы азаматтыққа дейінгі қоғамның азаматтық қоғамға айналу дәрежесіне тура пропорционал тәуелді болып табылады. Құқықтық мемлекеттің құрылуы мен дамуы өз кезегіндегі азаматтық қоғамның нығаюы мен жетілуін жеңілдетеді, және құқықтық емес мемлекеттің құқықтық мемлекетке ауысу процесі біріншісінен екіншісіне айналуы неғұрлым кең өріс алса, азаматтық қоғамға тірек болатын және оған қызмет көрсететін тіректер мен құрылғылар соғұрлым сенімдірек, мықтырақ болады.

Басқаша айтқанда, қоғамдық өмірдің аталған екі құбылысының (құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам) арасында өзара келісушілік пен өзара іс-қимыл нысанда екіжақты тәуелділік бар: іс жүзінде олардың біреуі екіншісінен тіршілік ете алмайды; бұдан былай олар бір біріне серік болады, олардың қызмет ету нәтижесі бір бірімен тығыз байланысты және олардың әрқайсысына тікелей әсер етеді.

Азаматтық қоғам әдетте, жеке меншіктің және нарықтық қатынастардың, орта таптағы меншік иелерінің рөлінің арта түсуімен, бәсекелестік шұғылдық парасатты есептей білу негізіндегі шаруашылық және коммерциялық табыстарға қол жеткізілуімен сипатталады. Әлеуметтік толысудың белгілі бір деңгейіне жеткен соң азаматтық қоғам мемлекеттің диктатын өзіне дарытпайтын жағдайда болады, онымен тең және белгілі бір тепе-теңдік орнатып, үйлесімді қатынастар мен өзара әрекеттестікті қалпына келтіреді. Азаматтық қоғамның одан әрі жетілдіруіне қарай онда мемлекетпен, социумдармен, жеке тұлғалар мен байланыстары жаңа деңгейге көтеріледі, олардың біреуінің екіншісімен шектен тыс басымдығы болмайды. Қоғамда пайда болған жанжалдар, қарама-қайшылықтар және шиеленістер жария құралдармен, зорлықсыз, басып-жаншусыз, революциясыз шешіледі [16].

Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам бір біріне жақын болғанымен әр түрлі мәселелерді тікелей шешеді. Егер мемлекет өзінің конституциялық және заң актілерінде жеке адамның құқықтық мәртебесін баянды ететін болса онда азаматтық қоғам оны жоғары әлеуметтік мәртебемен қамтамасыз етеді. Мәртебенің бұл екі түрі жеке адамның өмір тіршілігінің әр түрлі жақтарына акцент береді, бірін бірі толықтыра отырып, оған өзінің мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Әлеуметтік мәртебе материалдық, ұйымдастырушылық - техникалық мүмкіндіктерді, сондай-ақ әрбір қоғамға тән таптық - топтық, ұлттық - этникалық байланыстар мен қатынастардың артықшылықтарын анықтайды. Қоғам бұл мүмкіндіктер мен артықшылықтарға өзінің мүшелерін араластырады. Қоғамның қарамағында мұндай мүмкіндіктер мен артықшылықтар неғұрлым көп болса, азаматтар оны соғұрлым толығырақ пайдалана алады. Олар құқықтық мәртебенің мазмұнын құрайтын мүмкіндікті нығайтады. Олар болмаса құқықтық мәртебенің жүзеге асырылуы кемиді.

Мемлекет пен қоғам пайдаланатын жауаптылық институттарының ара қатынасы да ұқсас. Құқық тәртібін бұзушыларды мемлекет заңды жауапкершілікке тартады, ал құқықтық емес

бұзушылықтар қоғамдық-моральдық ықпал ету шараларын қолданумен шектеледі. Мұндайда жауаптылықтың көрсетілген институттары үйлесімділік пен өзара толықтыру жағдайында қолданылады.

Азаматтық қоғам өзінің сипатына, табиғаты мен негізі сапасына қарай, атап айтқанда бостандық пен әділеттілікке қол жеткізуді көздегеніне, демократия мен адамгершілік қарым-қатынастың орныққанына қарай, құқықтық мемлекеттің принциптерді нығайтуды жеңілдетеді, ол тіпті соларға бейімделген сияқты да. Бұл нақтылы неден көрінеді? 3 факторды ғана атап өтейік:

- қоғамдық пікірде құқықтың жоғары дәрежесі, заң институттары, принциптері мен нормаларының беделі мен шүбәсіздігі негізделіп, таратылады;

- құқық талаптарын елемей және қалыпты емес деп бағаланатын жағдай туғызылады, олар көпшілік мойындаған әлеуметтік тәртіпке сыйыспайды;

- қоғам құқықты игерудің өзін заң механизмдерімен толықтырушы белгілі бір әлеуметтік және рухани механизмдерін дайындап шығарады,- олардың қатарына азаматтың қоғам жағдайында адамдарда қалыптасатын жеке адамға тән адамгершілік парыз, азаматтық сезімі, өзіне талап қоя білушілік, өзін-өзі тәртіпке келтіру, әділетсіздік пен ымырасыздық, әлеуметтік белсенділік сияқты қасиеттерді жатқызуға болады.

Осылайша, азаматтық қоғамды қалыптастыру және құқықтық мемлекет құру процестері бірін бірі итермелеп, бірі үшін екіншісі өзара қолайлы жағдайлар мен алғышарттар туғызады. Бұл процестің екеуі де жалпы және тұтасынан алғанда қатар жүреді, ал нақты өмірде олардың біреуі бір кездері біреуінен озып кетуі немесе қалып қоюы мүмкін. Бірақ, аталған процестердің өтуін оқтын-оқтын бұзылатын «синхронды» кейін қоғамдық дамудың барысымен қалпына келтіріледі. Сонымен қатар осы процесстерді жүзеге асыратын ең басты қозғаушы күш адам болғандықтан, бұл мақалада адамгершілік принциптеріне де белгілі дәрежеде көңіл аудардық.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Чернов С.А. Телеология свободы // Кантовский сборник: Межвуз. темат. сб. науч. тр./ Калинингр. ун-т. – Калининград, 1993. – Вып. 18. – С.21-28.
- [2] Кант И. Лекции по этике / Под ред. А.А. Гусейнова. – М.: Республика, 2000. – 528 с.
- [3] Кант И. Метафизические начала учения о праве // Собр. соч. – Т.4(2). – М.: Мысль, 1966. – С.109-304.
- [4] Иноземцев В.Л. Современный постмодернизм: конец социального или вырождение социологии? // Вопросы философии. – 1998. – № 9. – С.27-37.
- [5] Дябло В.К. Сравнительный анализ этических концепций Канта и Гегеля // Кантовский сборник: Межвуз. темат. сб. науч. тр./ Калинингр. ун-т. – Калининград, 1995. – Вып. 19. – С.26-39.
- [6] Walzer, Michael, Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad. – New York: University of Notre Dame Press, 1994. – 364 с.
- [7] Калининков Л.А. Категорический императив и телеологический метод // Кантовский сборник: Межвуз. темат. сб. науч. тр./ Калинингр. ун-т. – Калининград, 1988. – Вып. 13. – С.25-37.
- [8] Бердяев Н.А. Судьба человека в современном мире // Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – М.,1994. – 259 с.
- [9] Галанза П.Н. Учение Канта о праве и государстве. – М.: Госюриздат, 1960. – 387 с.
- [10] Нарский И.С. Категория свободы у Канта // Кантовский сборник: Межвуз. темат. сб. науч. тр./ Калинингр. ун-т. – Калининград, 1993. – Вып. 18. – С.12-20.
- [11] Новгородцев П.И. Введение в философию права: кризис современного правосознания. – М.: Наука, 1996. – 311 с.
- [12] Kymlicka, Will. Contemporary political philosophy: an introduction. – Oxford: Oxford University Press, 1990. – 407 с.
- [13] Қопабаев О.Қ. Мемлекеттегі биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтарының өзара қатынастарын тиімді үйлестіру проблемалары Эффективная координация проблемы взаимоотношения законодательной и исполнительной властей в государстве // Заң және заман. – 1999. – № 3. – 32-41 бет.
- [14] Коваленко А.И. Правовое государство: концепции и реальность. – Москва: Знание, 1993. – 205 с.
- [15] Козлихин Ю.И. Идея правового государства. История и современность. – С.-Петербург, 1993. – 297 с.
- [16] Ролз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск: изд-во ун-та, 1995. – 341 с.

REFERENCES

- [1] Chernov S.A. Teleology of freedom // Kant's textbook: Inter universities textbook of scientific works / Kaliningrad university. – Kaliningrad, 1993. – Vol. 18. – P.21-28 (in Russ.).
- [2] Kant I. Lectures on ethics / Edited by. A.A. Guseinov. – M.: Respublica, 2000. – 528 p. (in Russ.).
- [3] Kant I. Methaphisics basics of the knowledge of law // Collected works. – V.4 (2). – M.: Misl, 1966. – P. 109-304 (in Russ.).

- [4] Inozemtsev V.L. Modern post-modernizm: end of social or degeneration of sociology? // *Voprosy of philosophy*. – 1998. – № 9. – P.27-37 (in Russ.).
- [5] Diabolo V.K. Comparative analysis of the ethic concepts of Kant and Gegel // *Kant's Collected works: Inter universities textbook of scientific works / Kaliningrad university*. – Kaliningrad, 1995. – Vol. 19. – P.26-39 (in Russ.).
- [6] Walzer, Michael, *Thick and Thin: Moral Argument at Home and Abroad*. – New York: University of Notre Dame Press, 1994. – 364 p. (in English).
- [7] Kalinnikov L.A. Categorical imperative and teleologic method // *Kant's Collected works: Inter universities textbook of scientific works / Kaliningrad university*. – Kaliningrad, 1988. – Vol. 13. – P.25-37 (in Russ.).
- [8] Berdiaev N.A. *Destiny of the person in the modern world* // Berdiaev N.A. *Philosophy of free spirit*. М., 1994. – 259 p. (in Russ.).
- [9] Galanza P.N. *The doctrine of Kant about the law and the state*. – М.: Gosjurizdat, 1960. – 387 p. (in Russ.).
- [10] Narskiy I.S. *Kant's category of freedom* // *Kant's Collected works: Inter universities textbook of scientific works / Kaliningrad university*. – Kaliningrad, 1993. – Vol. 18. – P.12-20 (in Russ.).
- [11] Novgorodtsev P.I. *Introduction to the philosophy of law: crisis of the modern legal consciousness*. – М.: Nauka, 1996. – 311 p. (in Russ.).
- [12] Kymlicka, Will. *Contemporary political philosophy: an introduction*. - Oxford: Oxford University Press, 1990. – 407 p. (in English).
- [13] Корбайтев О.К. Эффективная координация проблемы взаимоотношения законодательной и исполнительной властей в государстве // *Zakon i vremia*. – 1999. – № 3. – P.32-41 (in Kazakh).
- [14] Kovalenko A.I. *Law-abiding state: concepts and reality*. – Moscow: Znanie, 1993. – 205 p. (in Russ.).
- [15] Kozlikhin J.I. *Idea of law-abiding state. History and modern time*. – S.-Petersburg, 1993. – 297 p. (in Russ.).
- [16] Rollz Jh. *Theory of justice*. – Novosibirsk: Novosibirsk university, 1995. – 341 p. (in Russ.).

УДК 341.52

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ НАСЛЕДИЯ ИММАНИУИЛА КАНТА В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ГУМАНИСТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ

З.К. Аюпова¹, Д.У. Кусаннов²

¹КазНУ им. аль-Фараби, факультет международных отношений, г. Алматы, Республика Казахстан

²КазНПУ им.Абая, институт истории и права, г. Алматы, Республика Казахстан

zaure567@yandex.ru

Ключевые слова: философское наследие, гражданское общество, мораль, категорический императив, «вещь в себе», «вещь для нас», «критика чистого разума», «критика практического разума», преемственность, философская антропология.

Аннотация. В формировании гражданского общества и гуманистических принципов особое место играют оригинальные образы мировой философской культуры, ярким представителем которой является Иммануил Кант. Вопросам этики он посвятил философскую работу «Критика практического разума». По его мнению, в идеях *чистый разум* говорит свое последнее слово, а далее начинается область *практического разума*, область воли. Ввиду того, что мы *должны* быть нравственными существами, воля предписывает нам постулировать, считать познаваемыми некоторые вещи в себе, как, например, нашу свободу и Бога, и вот почему практический разум имеет первенство перед теоретическим; он признает познаваемым то, что для последнего только мыслимо. В силу того, что наша природа чувственна, законы воли обращаются к нам в виде приказаний; они бывают или субъективно-действительны (максимы, волевые мнения индивидуума), или объективно-действительны (обязательные предписания, императивы).

AYUPOVA Z.K.

DOCTOR OF JURIDICAL SCIENCES, PROFESSOR, CHAIR OF INTERNATIONAL LAW, DEPARTMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS

Kazakh national university named after Al-Faraby, Kazakhstan, Almaty

Continuity of heritage of immanuel kant in the formation of the modern civil society and the humanistic principles

KUSSAINOV D.U.

DOCTOR OF PHILOSOPHY SCIENCES, PROFESSOR, CHAIR OF SOCIO-HUMANITARIAN DISCIPLINES, DEPARTMENT OF HISTORY

Kazakh national pedagogical university named after Abai, Kazakhstan, Almaty

Поступила 12. 01.2016 г..